

Tautosakos darbai 68, 2024, p. 199–205
ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.24.68.12>

Laiškas kaip išgyvenimo būdas: Etty Hillesum atvejis

MANTAS ANTANAS DAVIDAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

<https://ror.org/04y7eh037>

mantas.davidavicius@vdu.lt

<https://orcid.org/0000-0003-1313-9231>

Etty Hillesum, *Mąstanti barako širdis: laiškai iš Vesterborko lagerio*, vertė Aušra Gudavičiūtė, Vilnius: Abigailė, 2021, 118 p., ISBN 9786098153217

Holokausto tragedija – pražudžiusi didžiąją dalį Lietuvos žydų bendruomenės ir nusinešusi milijonus žmonių gyvybių visoje Europoje – mūsų krašte taip pat paliko lengvai pastebimus pėdsakus. Bene kiekviename Lietuvos mieste ar miestelyje likę daugybė buvusių žydų namų ir butų, dabar priklausančių kitiems, tebestovi daug buvusių sinagogų, o svarbiausia – visa šalis nusėta masinėmis kapavietėmis ir žydų žudynių vietomis. Absoliuti dauguma krašto žydų mirtį pasitiko dar 1941 metais – neilgai trukus nuo nacistinės okupacijos pradžios, dažniausiai visai netoli nuo savo gimtinės (van Voren 2011: 100; Snyder 2019: 155; Atamukas 1998: 235). Kiek kitoks buvo to laiko Vakarų Europos žydų kelias, neretai pasibaigdavęs ir mūsų žemėje (Bubnys 2014: 37). Galbūt todėl tranzitinių nacių lagerių, tokių kaip Vesterborkas, tragedija Lietuvos gyventojams yra mažiau žinoma – bet kaip tik dėl to turėtume su ja susipažinti. Būtent apie šį istorijos epizodą pasakoja Amsterdamo žydės Etty Hillesum laiškai, kuriuos ir ketinu čia apžvelgti. Jie verti mūsų dėmesio tiek kaip istoriniai dokumentai, tiek kaip poetiniai kūriniai, tiek kaip žmogaus liudijimai apie gyvenimą mirties šešėlyje.

Received: 18/09/2024. **Accepted:** 20/09/2024

Copyright © Mantas Antanas Davidavičius, 2024. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Norėčiau pradėti nuo kai kurių E. Hillesum biografijos kontūrų. Gyvenime ji nebuvo itin įžymi ar kuo nors kitokia – viena iš daugelio Amsterdamo merginų, kurių turbūt neišskirtume iš kitų. Iki Antrojo pasaulinio karo studijavo teisę ir slavų kalbas, o karo metais, paskatinta savo mokytojo ir meilužio Julijaus Spiero¹, ėmė rašyti dienoraštį. Šiandien tai yra bene vienintelis jos gyvenimą išsamiai mums nušviečiantis šaltinis (Hanan 2009). 1942 m. liepos 15 d. E. Hillesum daliai dienos įsidarbino administratore Amsterdamo žydų taryboje (*Judenrat*), iš ten pakliuvo į tranzitinį Vesterborko lagerį. Ryšys su žydų taryba, atrodo, ten jai suteikė tam tikrų privilegijų. Pavyzdžiui, viename laiške iš lagerio pasakojama:

Didžiuosiuose barakuose, kur dauguma be apklotų ir čiužinių guli ant metalinių gultų, mirštama nuo šalčio. Mažuose nameliuose, kur veikia centrinis šildymas, naktimis neįmanoma miegoti dėl karščio. Aš miegu tokiaje mažame gyvenamajame barakelyje su penkiaais likimo draugais (p. 15).

Kitame laiške priduriama: „[...] kambarėlių gyventojai – tai prabangiai apgyvendintieji, kuriems Vesterborke visi pavydi ir nuolat kėsinaisi į jų vietą“ (p. 31).

Lageryje E. Hillesum turėjo ir daugiau privilegijų. Pirmiausia, kurią laiką galėdavo prašyti specialios vizos ir trumpam išvykti į Amsterdamą (p. 9). Antra, nuolat gaudavo siuntinių, su jais – ir papildomo maisto (p. 74, 105). Be to, jos galimybės susirašinėti buvo mažai varžomos: bent dalį buvimo lageryje laiko ji rašyti galėjo tiek, kiek norėjo, o laišakai, atrodo, nebuvo cenzūruojami (p. 51). Ši aplinkybė jiems suteikia ypatingą istorinę svarbą ir padeda mums nors šiek tiek žvilgtelėti į to lagerio kasdienybę įkalintųjų akimis.

Galiausiai pati svarbiausia E. Hillesum privilegija kitų kalinių atžvilgiu buvo galimybė ilgesnį laiką gyventi *tranzitiniame* lageryje ir iš jo neišvykti. Vesterborke ji praleido daugiau nei metus (Brenner 1997: 98). Taip nutikdavo toli gražu ne kiekvienam: žmonės atvykdavo ir išvykdavo, ir Vesterborko kaliniai puikiai suvokė, kad išvykimas iš tranzitinio lagerio „rytų link“ (p. 56) arba „į Lenkiją“ (p. 47, 52, 63, 88) reišė beveik garantuotą mirtį. Pats Lenkijos pavadinimas E. Hillesum laiškuose netgi tapo mirties eufemizmu: „[N]e dėl Lenkijos baimės nevykstu [...]“ (p. 63); jos tėvo lūpomis: „Tiesą sakant, kuo greičiau vykčiau į Lenkiją. Tada greičiau visa tai pereičiau: per tris dienas jau būčiau ten, o dabar...“ (p. 52). Tad galima gana drąsiai tarti, jog privilegija likti Vesterborke buvo tolygi privilegijai išgyventi. Įprastomis sąlygomis pati teisė gyventi būtų laikoma ne privilegija, o duotybe, bet Vesterborkas, kaip ir kiti nacių lageriai, buvo labai toli nuo to, ką galėtume pavadinti įprastomis sąlygomis.

1 Psichoanalitikas ir chirologas, miręs Amsterdame 1942 metais. Su E. Hillesum palaikė nevienalypius santykius: ji buvo ir jo mokinė (lankė privačias psichochirologijos pamokas), ir sekretorė, ir pacientė, ir meiluzė (plačiau žr. Nagel 2018).

Čia norėčiau atkreipti dėmesį, kad panašią gyvybinę funkciją, E. Hillesum požiūriu, turėjo ir galimybė rašyti laiškus – jai tai buvo būdas lagerio sąlygomis įsitvirtinti pasaulyje. Rašymui apskritai būdinga mus įtvirtinti, užfiksuoti. Kaip tik dėl tos priežasties iškalame mirusiųjų vardus antkapiuose, o miestų sienos ir patiltės pilnos grafičių, liudijančių, kad „ir čia pabuvojo Kilrojus“². Tokie tekstai skirti skaitytojui parodyti ir (arba) priminti žmogų, esantį kitapus teksto. Galiausiai ir į patį savo gyvenimą, bent tapatybės prasme, galime žvelgti kaip į nuolat kuriamą ir perkuriamą autobiografinį pasakojimą, kuriuo sau ir kitiems apibrėžiame, kas tokie esame, koks mūsų santykis su praeitimi ir su kitais. Įsijungdami į naują kolektyvą neretai pateikiame tokį savo gyvenimo pasakojimą atitinkančius gyvenimo aprašymus: gimimo liudijimų, mokslo baigimo atestatų, įvairių mums priskirtų kvalifikacinių vardų bei pažymėjimų ir mus identifikuojančių tapatybės numerių visumą. Kitaip tariant, visą gyvenimą nusakome tekstu. Norėdami kuo tvirčiau užfiksuoti save pasaulyje, renkames įvairius žanrus, suartinančius mūsų kasdienybę su tekstine aplinka – pavyzdžiui, dienoraščius ar laiškus.

Laiškai šiuo tikslu ypač tinka. Visų pirma, jie labai tiesiogiai kreipiasi į adresatą ir reikalauja, kad jis arba ji pripažintų tavo buvimą, – pavyzdžiui, E. Hillesum laiškus pradeda taip: „Brangi Kristina, linkėjimai [...]“ (p. 73), „Taigi, vaikeliai, štai vėl ir aš“ (p. 43). Šie žodžiai neleidžia skaitytojui užmiršti, kad kitapus pasakojimo egzistuoja ar egzistavo gyvi žmonės – adresatas ir adresantas. Laiškai dažniausiai atlieka tiesioginę komunikacinę funkciją: jie turi aiškiai matomą autorių ir apibrėžtą skaitytoją. Artimiems žmonėms rašomuose laiškuose (tokuose kaip E. Hillesum) autorius natūraliai išsilaisvina iš visokių formalumų, socialinių kaukių ir visuomenės standartų. Jis arba ji nesislepia už techninės ar formalios kalbos, dažniausiai orientuotos į nežinomą skaitovą, vietoj to apnuogina savo charakterį ir sielą, nusileisdamas į labai buitiską ir kasdienį save. Tai liudija ir aptariamai laiškei. Antai jų autorė rašo:

Klausi apie dienoraštį. Kadangi tai tu, palieku tokią prasčiokišką rašyseną... ten tiek daug netvarkos, nediskretiška moterie! Jeigu kada bus sunku, išliek savo sielą ant popieriaus skiautelės ir atsiųsk Etei (p. 36; išskirta mano – M. A. D.).

Laiško autoriaus artumą primena materija – rankraštinis tekstas, rašytoją priartinantis prie skaitovo kur kas labiau, nei leistų matyti kompiuteriu ar mašinėle surinkti laiškų nuorašai, nes pats raštas tampa autorės ir jos būsenos ženklu. Antai E. Hillesum rašo: „Mano dešinioji ranka sutvarstyta dėl egzemos, todėl rašysena dar neįskaitomesnė nei anksčiau – dabar jums teks atspėti dar daugiau raidelių [...]“

2 Frazė *Kilroy was here*, lydima karikatūriškai nupiešto pliko žmogeliuko, Antrojo pasaulinio karo metais JAV kariai masiškai užrašydavo ant karinės technikos, tvorų, namų sienų ir šiaip įvairiose pasaulio vietose. „Kilrojus“ tapo vienu pirmųjų plačiai išplitusių šiuolaikinių grafičių variantų.

(p. 58). Jei skaitytume originalą, matytume tai iš pirmo žvilgsnio. Tačiau surenkant laiškus ir rengiant juos spaudai visas rašto ženkliskumas išnyksta, lieka anapus teksto. Spausdinant šiek tiek pribėsta ir kiti ypatumai: verčiant vertėjui, redaguojant redaktoriui tarp skaitovo ir laiškų autorės įsiterpia tretieji asmenys, galintys koreguoti autorės daromas (jai būdingas?) klaidas, atskleidžiančias asmeninius bruožus, tos akimirkos būseną ar gyvenime įgytą išsilavinimą, specifinį žodyną, stilių.

Vis dėlto būtina pabrėžti, kad net ir lietuviškai išversti, suredaguoti ir išspausdinti E. Hillesum laišškai išlieka labai asmeniškai ir gyvi. Tam tikra prasme autorė per juos įsiamžino, išvengė užmaršties – ir dabar ji stoja prieš mus kiekvieną kartą, kai tik paimame į rankas knygą. Rachel Brenner, apžvelgdama jos ir kitų panašaus likimo moterų gyvenimus, rašė: „Gyvenimo pasakojimai užtvirtino individualumą ir asmeniškumą teroro, kuriuo buvo siekiama jas dehumanizuoti, sąlygomis“ (1997: 5). Manau, kad tai labai taikli pastaba. E. Hillesum laiškuose iš nelaisvės labai gausu pamąstymų apie dvasinę, prigimtinę ir fiziškai nepažabojamą žmogaus laisvę – ja ji tikėjo iki pat galo. Šis tikėjimas sunkiomis lagerio sąlygomis suteikė erdvės, leido išlaikyti tam tikrą individualumą. Rašoma:

Šįryt, kai stačiomis prausėmės drauge su kolege, iš pat savo širdies gelmių jai pasakiau daugmaž taip: sielos ir dvasios teritorijos yra tokios didelės ir begalinės, kad tas truputis kūno nepatogumų ir kančios visgi neturėtų būti tiek daug sureikšmintas. Nesijaučiu taip, lyg iš manęs būtų išplėsta mano laisvė, ir iš esmės niekas man negali padaryti nieko bloga (p. 50).

Kitame laiške ji netgi pabrėžia, jog dvasinė ir minties laisvė leido tarytum priartėti prie fiziškai nepasiekiamų artimųjų, įveikti lagerio pančius. Taigi laišškai, nors ir materialūs, vaidina *dvasinių* tarpininkų vaidmenį:

Maryčiuke, nagi nebūkime per didelės materialistės: keliom dienom ilgiau ar trumpiau, susitikome ar nesusitikome – gaila, bet juk iš esmės tai nieko tarp mūsų nekeičia, argi ne? [...] Neatsisveikinu su tavimi – juk neatsiskiriame viena nuo kitos (p. 36; išskirta mano – *M. A. D.*).

Galiausiai netgi vežama į mirtį ir tai aiškiai suvokdama E. Hillesum atsisakė palūžti. Ji atkakliai laikėsi savo minties laisvės – paskutinio jai priklausančio dalyko. Prekiniame vagone rašė paskutinį laišką:

Kristina, atsiverčiu Bibliją atsitiktinėje vietoje ir randu štai ką: Viešpats yra mano tvirtovė. Aš sėdžiu pilno prekinio vagono viduryje ant savo kuprinės. [...] Šią stovyklą mes palikome dainuodami (p. 110).

E. Hillesum buvo nužudyta 1943 m. lapkritį Aušvice. Daugelyje išlikusių laiškų iš paskutinių jos gyvenimo metų matyti įsipareigojimas liudyti aplinkinių žmonių kančias. Ji daug rašė esamuoju laiku, dažnai labai išsamiai perteikdavo net pačias smulkiausias kasdienio siaubo kupinas detales, tarytum mėgindama raštu įamžinti momentą kaip nuotrauką:

Nužvelgiu moterį greta savęs: čia dar tik kelios dienos; perkelta iš nubaustųjų barako. Ji skleidžia kažkokią ramybę ir nepriklausomybę, abipus jos mažos burnos žaidžia įžūlios raukšlėlės. Jau pačioje nakties pradžioje ji visiškai pasirengusi išvykti: apsimovusi ilgomis kelnėmis, apsivilkusi vilnoniu megztiniu ir vilnoniu puspalčiu. [...] Ji mėgina nuryti keletą sumuštinių. Šie apipeliję. „Man ir dažniau teks valgyti apipelijusių duoną! – juokiasi ji. – Kalėjime ištisas dienas nieko nevalgiau.“ Štai dalelė šios moters istorijos jos pačios žodžiais: „Mane įgrūdo į kalėjimą likus nebedaug laiko iki gimdymo. Kaip iš manęs ten šaipėsi ir kaip mane niekino... Turėjau nelaimės prasitarti, kad sunkiai pastoviu: tada man liepdavo daugybę valandų stovėti. Bet iškenčiau viską nė necyptelėjusi.“ Ji įžūliai pažvelgia: „Ir mano vyras buvo tame kalėjime. Varge, kaip jį kankino, bet koks jis buvo tvirtas! Praėjusį mėnesį jį išsiuntė tolyn. Tuomet gulėjau trečią dieną po gimdymo ir negalėjau vykti drauge. [...] Ji apžvelgia aplink mus verkiančius kūdikius: „Traukinyje būsiu naudinga – krūtyse dar turiu pieno“ (p. 94–95).

E. Hillesum laiškai kupini tokių detalių pasakojimų apie tragiškus lageryje sutiktų žmonių likimus. Ji aprašo kalinius, atrodančius kaip gyvi skeletai, pasakoja, kaip jie miršta nuo šalčio (p. 15), kaip kalinių galvomis išdaužiamos barakų sienos (p. 25), rašo apie vaikų ir senukų kankinimus (p. 28–29) ir daugybę kitų siaubingų dalykų. Tačiau tuo pat metu, nepaisant viso laiškų detalumo, nuolat tvirtina nepajėgianti adekvačiai perteikti lagerio tikrovės. Pavyzdžiui: „[R]ašyti čia neįmanoma ne dėl laiko stokos – dėl per didelės įspūdžių gausos“ (p. 14), „Kartais einu per stovyklą ir susijuokiu iš pačių groteskiškiausių situacijų. Tikrai reikia būti poetu, kad gebėtum aprašyti šias situacijas... galbūt po dešimties metų ir pajėgčiau“ (p. 60).

Laiškuose nuolat atsikartoja šis motyvas – negebėjimas perteikti lagerio patirties (p. 16, 23, 35, 87, 53). Skaitome siaubingus pasakojimus apie tikrovę ir čia pat suvokiame, kad jie negali apimti visos (o gal net ir esminės) tranzitinio lagerio patirties. Tam tikru mastu susiduriame su lagerio liudijimo prigimtyje glūdinčia spraga, kurią knygoje *Remnants of Auschwitz* analizavo italų filosofas Giorgio Agambenas:

Liudytojas įprastai liudija tiesos ir teisingumo vardu ir todėl jo arba jos kalba pasitelkia nuoseklumą ir pilnumą. Tačiau čia liudijimo [lagerio patirties – M. A. D.] vertė glūdi tame, ko šis liudijimas neturi, nes liudijimo centre – tai, ko negalima paliudyti, tai, kas išblukina išgyvenusiojo kompetenciją. „Tikrieji“ liudininkai, „pilnieji liudininkai“ yra

tie, kurie neliudijo ir negalėjo liudyti. Tai tie, kurie „pasiekė dugną“, – musulmonai, pražuvusieji. Išgyvenusieji kalba jų vardu, kaip tarpininkai, kaip pseudoliudytojai; jie liudija [patį] liudijimo nebuvimą (Agamben 1999: 34).

Galbūt kaip tik dėl neatitikimo tarp lagerio gyvenimo ir tekstų pasaulio laiškų E. Hillesum parašydavo daugiau nei išsiųsdavo (p. 43). Ji nuolatos jautė būtinumą liudyti, būtinybę užrašyti, net jei jos pasakojimas niekuomet ir nebūtų visuminis. Galiausiai negalima pamiršti, kad iš lagerio ji niekada nebeišėjo. Tai jos liudijimui suteikia kitokią formą: jos laiškai nėra išgyvenusio asmens liudijimas apie kitų mirtį ir žmogiškumo ribų išnykimą. Priešingai, šių laiškų visuma – tai tarytum nuolat, nors ir pamažu blėstanti (ir nykimui stipriai besipriešinti) gyvybė, kai pirmuose laiškuose dar viltingai tikimasi, kad tėvai nepaklius į Vesterborką (p. 39), o paskutiniuose jau pasakojama apie vizitą pas kirpėją ruošiantis mirti (p. 109). Šį blėsimo procesą ir pati E. Hillesum sąmoningai suvokė. Vienaime pirmųjų laiškų iš lagerio ji rašė:

Mano širdis šiandien vėl keletą kartų mirė ir vėl prisikėlė. Kas minutę atsisveikinu ir jaučiuosi atsijusi nuo išorinio pasaulio. Nupjaustau virves, mane dar saistančias, pasiimu viską, su kuo manau privalėsianti leistis į kelionę. [...] klausiu savęs, ar nebus taip, kad mano širdis taps tokia pavargusi ir sugniuždyta, kad net nebegalės pakilti [...] (p. 12).

Tais momentais, kai pajėgdavo priešintis mirčiai, E. Hillesum rasdavo atsparą meilės ir Dievo idėjose. Šioms idėjoms laiškuose ji skiria nemažai dėmesio – manau, būtent dėl to, kad jos tampa ryškia priešprieša mirtimi grįstai lagerio kasdienybei. Jos likimo žmonės gana dažnai regėdavo tai kaip išeitį. Antai sovietų lageryje atsidūręs Levas Karsavinas popieriaus skiautėse ėmė lietuvių kalba rašyti traktatą *Apie tobulybę*, skirtą žmogaus ir Dievo santykiui aptarti (2019: 40–46), o nacių koncentracijos lageryje kalėjęs psichoanalitikas Viktoras Emilis Franklis nuolat pabrėždavo meilės kaip esminio žmogiško fenomeno, kurio „[...] neįmanoma nei redukuoti į ikižmogiškus fenomenus, nei iš jų dedukuoti“ (2008: 184), vaidmenį.

Šių mąstytojų kontekste E. Hillesum nebuvo išimtis. Ji rašė: „Meilė artimajam yra kaip pirminė malda, palaikanti tavo gyvybę. Pats artimasis su tuo maža ką turi bendra“ (p. 72), „[S]tipriai pajutau, kaip kiekvienas neapykantos atomas, paleistas į šį pasaulį, padaro jį dar nesvetingesnį. Užtat galvoju, galbūt vaikiškai, bet atkakliai, kad šioje žemėje ir vėl bus įmanoma gyventi tik dėl meilės [...]“ (p. 33). E. Hillesum, V. Franklio ir kitų šio likimo žmonių atsigręžimas į meilę – tai būdas neleisti lageriui jų užvaldyti, neleisti jam panaikinti jų tapatybės ir autonomijos, nesileisti būti redukuotiems į grynąjį kūną. Kadangi lagerio veikimo principas yra neapykanta, jie ieškojo savęs priešingame poliuje. Dėl to E. Hillesum buvo taip

svarbu išlaikyti minėtąją dvasinę laisvę. Juk lageris, kuriame ji gyveno, yra be galo agresyvi erdvė privatumo sferos atžvilgiu. Be to, kad miegama daugiaaukščiuose gultuose, sausakimšuose barakuose, kad visą laiką esama tarp daugybės nepažįstamųjų, lageryje dar ir panaikinama žmogaus teisė į asmeninį kūną kaip į minimalią privačią erdvę. Kūnas kankinamas ir alinamas, per prievartą uždaromas, galiausiai nužudomas. Todėl nenuostabu, kad, kūnui negalint suteikti autonomiško atspirties taško, E. Hillesum tokią atspirtį rado dvasios stiprybėje – nors ir mirė, į mirties vietą išvažiavo *dainuodama*.

Baigdamas recenziją norėčiau sugrįžti prie to, nuo ko pradėjau: E. Hillesum buvo viena iš daugelio Amsterdamo merginų. Jos lemtis, kaip parodyta, taip pat nebuvo išskirtinė – išgyventi tą sistemą pasisekė tik nedaugeliui. Ji ir pati nesijautė esanti išskirtinė – viename iš savo laiškų, kalbėdama apie lagerį, rašė: „[...] kiekvienas mano, kad būtent JO atvejis yra nelemtas atsitiktinumas“ (p. 30). Kaip tik todėl, kad buvo viena iš daugelio, jos istorija mums ypač svarbi. Skaitydami E. Hillesum laiškus, pažįstame ne tik asmeninį atvejį, bet ir bendresnį žmogaus gyvenimo tranzitiniame lageryje vaizdą, istoriją, kuri bent tam tikru mastu buvo nesvetima daugeliui.

LITERATŪRA

- Agamben Giorgio 1999. *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*, translated by Daniel Heller-Roazen, New York: Zone Books.
- Atamukas Solomonas 1998. *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius: Alma littera.
- Brenner Rachel Feldhay 1997. *Writing as Resistance: Four Women Confronting the Holocaust: Edith Stein, Simone Weil, Anne Frank, Etty Hillesum*, University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Bubnys Arūnas 2014. *Kauno getas: 1941–1944*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Frankl Viktor E. 2008. *Sielogyda: Gydytojo rūpestis – siela*, vertė Austėja Merkevičiūtė, Vilnius: Vaga.
- Hanan Frenk 2009. “Etty Hillesum”, *Shalvi / Hyman Encyclopedia of Jewish Women*, Jewish Women’s Archive, vasario 27 d. (<https://jwa.org/encyclopedia/article/hillesum-etty>).
- Karsavinas Levas 2019. *Apie tobulybę*, Vilnius: Hubris.
- Nagel Alexandra H. M. 2018. “Etty Hillesum, A Devoted Student of Julius Spier”, in: *Reading Etty Hillesum in Context: Writings, Life, and Influences of a Visionary Author*, ed. J. Wiersma, G. Van Oord, K. Smelik, Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 273–284.
- Snyder Timothy 2019. *Juodžemis: Holokaustas kaip istorija ir perspėjimas*, vertė Aistis Žekevičius, Kaunas: Jotema.
- van Voren Robert 2011. *Neįsisavinta praeitis: Holokaustas Lietuvoje*, vertė Linas Venclauskas, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.